

ÖZBEK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZLERİNDE NEZAKETİN YANSIMASI

Holida İMAMOVA*

Özet

Daha önce Türkçede nezaketin ekler, kelimeler ve cümleler aracılığıyla güzel ve kendine özgü biçimde ifade edildiğini incelemiştik.¹Bu makale Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi atasözlerinde nezaketin yansımaları ele almaktadır.

Bu makalede Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi söz varlığının önemli kısmını alan atasözlerinde nezaketin ifadesini gösteren kendi yerini ve haddini bilme ile karşılıklı saygı ve sevginin ifade edilişi incelenmiştir.

Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde nezaket bazen açıkça ifade edilir, bazen de dolaylı anlatımla veya mecaz anlamda kullanılan (döşek, dayı, davet, kemik gibi) kelimeler aracılığıyla ortaya çıkar.

Anahtar Sözcükler: Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi, atasözleri, nezaket.

Abstract

The expression with the notion of respect in the Uzbek Turkish and Turkey Turkish. Earlier we studied how to express well-enough the words connected with notion of respect in the Turkish language with the help of words, additional forms of the words and sentences.

This article is devoted to words in Uzbek Turkish and Turkey Turkish proverbs expressing respect.

In this article we divided proverbs with component of "respect" into three groups:

1. To know one's place (position).
2. Mutual respect.
3. Without any conditions.

Sometimes Turkish and Uzbek proverbs with components of "respect" are expressed in direct and sometimes –in indirect meanings: blanket, uncle, offer, bone.

Keywords: Uzbek language, Turkish language, proverbs, respect.

Türkiye Türkçesinde atasözleri *Ata sözü*, *atasözü* veya *atalar sözü* diye adlandırılmıştır. Türkçe Sözlükte *darbimesel* şeklinin de bulunduğu kaydedilmektedir (TS I 1988: 340). Özbek Türkçesinde ise atasözü *мақол*, *матал*, *нақл*, *масал*, *зарбулмасал*, *оталар сўзи*, *ҳикматли сўз*,

* Öğr. Gör., Taşkent Şarkşünaslık Enstitüsü, Türkiy Tillar Bölümü.

¹ bk. İmamova Holida, "Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Nezaket Anlamını Taşıyan Seslenmeler", A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 42, Erzurum 2010, s.1-10. (İmamova Holida, "Турк Тилида Ҳурматни Ифодаловчи Айрим Аффикслар", Шарқ Филологиясининг Тугун ва Ечимлари, Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2005, с. 60-68).

афоризм, ҳикоят, ҳикмат, бурунгилар сўзи, машойихлар сўзи(Мирзаев-Саримсоқов 1987: 14) gibi biçimindeki kelime veya kelime grupları ile karşılanmıştır. Özbek Türkçesinde *мақол* terimi Arapça “қавлун” (*айтмоқ, гапирмоқ= demek, söylemek*) kelimesinden alınmıştır(Мирзаев-Саримсоқов 1987: 15). Atasözleri hem Türkiye Türkçesinde hem de Özbek Türkçesinde söz varlığının önemli kısmını oluşturur. Söz konusu atasözlerinin belli bir kısmı kişiler arasında nezaket ifade etmeye yarar. Bu gibi atasözlerinin çözümlemesi onları üç grupta incelemeyi gerektirir.

Birincisi, kişinin *kendi yerini ve haddini bilmesi* ve atasözleri aracılığıyla saygının ifade edilmesi; ikincisi, *karşılıklı saygı ve sevgi* ifadesine yönelik atasözleri; üçüncüsü, *herhangi bir şarta bağlı olmaksızın* nezaket ifade etmeye yarayan atasözleri şeklinde tasnif etmek mümkündür.

Yerini ve Haddini Bilme ve İlgili Atasözleri Aracılığıyla Nezaketin İfade Edilmesi

Dünya halkları arasında, özellikle doğu ülkeleri halklarında edeple ilgili sadece kendine özgü prensipler mevcuttur. Özbek Türkçesinde bu türden güzel bir atasözü var: *Чақирилган жойдан қолма, чақирилмаган жойга борма!* Özbek Türkçesindeki bu atasözünün Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir: *Çağrılan (çağrıldığın) yere erinme, çağrılmayan (çağrılmadığın) yere görünme, (Çağrıldığın yere git, ar eyleme; çağrılmadığın yere gidip yerini dar eyleme)* (Aksoy 1 1971: 186).

Özbek Türkçesinde “чақирмоқ” eyleminin birkaç anlamı bulunmaktadır; 1) Kendi yanına çağırmaq: *Имо билан чақирмоқ* (İma ile çağırmaq). 2) Konuk olarak, yardıma veya herhangi iş ile davet etmek, çağırmaq, söylemek: *Уйга меҳмон чақирмақ. Ёрдамга чақирмоқ* (Eve misafir çağırmaq. Yardıma çağırmaq). 3) Herhangi bir işi, görevi yerine getirmek için işaret etmek: *Мусобақага чақирмоқ. Харбий хизматга чақирмоқ* (Yarışmaya davet etmek. Askere çağırmaq). 4) Buyurmak, herhangi bir şeyi getirmesini rica etmek: *Йўлчи зерикди. Чой чақирмасдан, ташқари чикди* (Yolcunun canı sıkıldı. Çay sipariş etmeden, dışarı çıktı). 5) Bağırmaq, sesle haber vermek: *Гудок чақирди. Бу орада яна бир хўроз чақириб ўтди*(ЎТИЛ II 1981: 360). (Lokomotifin zili çaldı. Bu sırada da bir horoz öttü). Bu kelime Türkiye Türkçesinde de sadece iki anlamda kullanılmakta. Türkçe Sözlük'te şu şekilde kaydedilmektedir: 1) Birinin gelmesini kendisine yüksek sesle söylemek: *Безаз гөмлекли зурначисини чағирарак сандалыеге чыкарды.* 2)

Herhangi birinin bir yere gelmesini istemek, davet etmek: Azize çok hasta olduğunu yazıyor, derhal onu çağırıyordu (TS1 1988: 268). Türkiye Türkçesinde de Özbek Türkçesinde de *çağırmaq* eyleminin anlamı belli bir noktada birleşiyor. Bizim için önemli olan davet etmek anlamıdır. Söz konusu anlam Özbek Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde de ikinci anlam olarak kaydedilmekte. Nezaket anlamı burada kaydedilmektedir. Saygı gösterilerek düğüne, törene veya herhangi bir toplantıya çağırıldıktan sonra oraya gitmemek saygısızlık sayılır. Herhangi bir nedenle gitme imkânı olmazsa, mümkün olduğu kadar önceden, o da olmazsa, sonra mutlaka teşekkür edilerek özür dilenir. Aksi halde saygısızlık sayılır. Atasözünün ikinci kısmı, Özbek Türkçesinde *чақирилмаган жойга борма!*, Türkçede de aynen, *çağırılmadığın yerde görünme*. Buradaki nezaketin ahlak ve edeple yoğrulmuş şekline rastlarız. İnsanlar arasındaki bu gibi ilişkileri göz önünde bulundurarak Özbek Türkçesinde; “*Чақирилган жойдан қолма, чақирилмаган жойга борма!*”, Türkçede; “*Çağırılan yere erinme, çağırılmayan yerde görünme.*” denilmiştir. Diyelim ki, geleneklere uymadan, çağırılmayan yere misafir geldi. O zaman ne olur? Türkiye Türkçesinde böyle durumlar için söylenmiş şu şekilde güzel bir atasözü var: *Davetsiz gelen (giden), döşeksiz oturur* (Aksoy I 1971: 197; Kuşçu-Kuşçu 1997: 102). Bu atasözü ilk atasözümüzün devamı sayılır. Biz bu atasözündeki *döşeksiz* kelimesine dikkat çekmek istedik. Türkçe Sözlükte *döşek* kelimesini aşağıdaki gibi açıklar: 1) Yatak. 2) Gemi gövdesinde, su basıncı, çarpma, karaya oturma vb. durumlarda darbeleri karşılayabilecek, yük ve makinelerin ağırlığına dayanabilecek dirençteki yapı gereci 3) Dövülmek üzere harman yerine serilen ekin sapları (TS 1 1988: 406). Özbek Türkçesinde de *döşek* kelimesi aynen kullanılır. Sadece, *d* ünsüzü *t* biçimindedir. Özbek Türkçesinde *тўшак* kelimesi şöyledir: 1) Жун, пахта сингари юмшоқ нарса тикилиб ясалган қалин ўрин бош анжоми. Пар тўшак. Жун тўшак. 2) Ётиш ёки ўтириш учун солиғлик ўрин (ЎТИЛ II 1981: 256). (tercümesi: 1) Yün, pamuk gibi yumuşak nesneyle doldurulup yapılmış kalın yatak eşyası. Tüy döşek. Yün döşek. 2) Yatmak veya oturmak için döşenmiş yer). Özbeklerde de Türklerde de gelen misafir için veya büyüklere, ailede genelde babaya sonra anneye niçin farklı olarak kalın minder döşenir? Bu saygının işaretidir. Yaşça büyük insanlardan çok zaman duyuyoruz: *Худога шукур, етти қават кўрпачанинг устида ўтирибман* (*Allaha şükür, yedi kat minderin üzerinde oturuyorum*) denilen sözleri. Bu sözleriyle o kişi her zaman çocuklarından saygı ve sevgi gördüğünü kaydeder. Özbek Türkçesinde *тўшак* kelimesinin nezaket anlamında kullanılmasına aşağıdaki örneği verebiliriz: *Иззатга арзимаган меҳмон тўшак булгар* (Мирзаев-Саримсоқов I 1987: 192)

(İhtirama değmeyen misafir döşek pisler). Eskiden iki halk için aynı anlam taşıyan *тўшак=döşek* kelimesi bugün Özbek Türkçesinde *қўрпача* olarak, Türkiye Türkçesi'nde *minder* diye adlandırılmıştır. Atalarımızın en güzel ürünü olan atasözleriyle birlikte deyimlerde de *қўрпача* kelimesi kullanılarak, nezaket ifade edilir: *Соясиға қўрпача солмоқ (Gölgesine minder sermek)*. Anlam özelliğiyle bu deyim üçüncü alt başlığa dahil olmasına rağmen burada dile getirmemizin nedeni *қўрпача* kelimesidir. Günümüzde her iki halkta *тўшак=döşek* kelimesi aynı şekilde ifade edilerek aynı anlamda, yani yatak için kullanılmaktadır. Buradan hareketle Türkiye Türkçesindeki: *Davetsiz gelen (giden), döşeksiz oturur* atasözünün çok eski olduğunu vurgulayabiliriz. Atasözündeki *döşeksiz* kelimesi *saygıya, nezakete, sevgiye* layık görmemekle yorumlanır. İşbu atasözünde nezaket direk ifade edilmeden, Doğu'ya özgü biçimde mecaz anlamda ifade edildiğini görürüz. Söz konusu görüşler atasözünün özüdür. Uyarma tarzındaki atasözünün yapısı da farklı olup, isimlere gelen sıfat yapım eki – *siz*' in tekrarı ve zamana göre tek zaman, yani geniş zaman anlamını taşıyan ortaç yapım eki -an ile geniş zaman eki -ur 'un kullanımında tamamen kendine özgü üslup mevcut. Türkçede atasözlerinin daha çok emir anlamında olduğu görülür. Örnek olarak, *Sofrada elini, mecliste dilini kısa tut* (Kuşçu-Kuşçu 1997: 297) atasözünü görebiliriz. *Sofrada* kelimesine *mecliste* kelimesine karşı karşıya konulsa, *elini* kelimesine *dilini* karşı karşıya kullanılarak, her ikisine de müsaade etmeme vurgulanır. Herkes bu iki şeye dikkat etmesi ile dostları ve tanıdıkları arasında ilgi görmesini aşlar. Özbek Türkçesinde bu atasözü şu şekilde söylenir: *Ҳурмат тиласанг тилингни тий, соғлик тиласанг нафсингни тий (Saygı istersen dilini kısa tut, sağlık istersen nefesine hakim ol!);* veya *Соғлик тиласанг кам егин, ҳурмат тиласанг кам дегин (Sağlık istersen az ye, saygı istersen az konuş !)*.

Мажлисада сина у ёқ- бу ёқни
Кўрпанга қараб узат оёқни. (Носир Хисрав)

Tercümesi: Mecliste sına o yanı bu yanı
Yorganına bakıp uzat ayağını. (Nasır Hırav) (Yoldaşev-Gümüş 1995: 137)

Kişinin ilgi görmesi için ahlak çerçevesinde hareket etmesi önemli sayılır. Herhangi bir durumda ahlak çerçevesinde hareket eden kişi her zaman saygı görür, el üstünde tutulur. Özbek Türkçesinde bu konuyu dile getiren çok güzel atasözü vardır: *Адандан жой топилса, тўрда нима бор(Аşağıdan yer bulunsa, yukarıda ne var);* veya aynı atasözünün değişik şekli: *Адандан топилса, тўрға ўтма*(Мирзаев-Саримсоқов I 1987: 42)

(*Aşağıdan bulunursa, yukarı geçme!*). İlk önce, *адандан* kelimesinin anlamı üzerinde durmak istiyoruz. *Адан* kelimesi “Ўзбек Халқ Мақоллари” kitabında; *қуйи, пойгак* (evin veya misafir ağırlandığı sofranın *ашағи* kısmı, hemen girdiğiniz yer) diye kaydedilmiştir (Мирзаев-Саримсоқов II 1987: 366). Ўзбек Тилининг Изоҳли Луғати’nda ise *тўр* = *укари* kelimesi: Пойгакдаги жойга нисбатан юқоридаги жой, хурматли ўрин; акси пойгак. Ардоқли меҳмонни тўрга ўтказмоқ, diye açıklanmıştır (ЎТИЛ II 1981: 253). (Evin veya misafir ağırlandığı sofranın aşağıdaki yerine göre yukarı yer, hürmetli yer; zıttı aşağı. Saygıdeğer konuğu yukarı almak.) Atasözündeki *аданда+тўр* kelimeleri birbirine zıt şekilde kullanılmıştır. Atasözü ahlak çerçevesinde hareket etmeyi aşilar. Özbek Türkçesinde kendisinde saygı anlamını ifade eden *тўр* (*укари, başköşe*) kelimesi ile ilgili bir çok atasözü bulunmaktadır: *Тентак тўрени бермас* (*Deli (evinin en) yukarı yerini vermez*). *Фалчани иззат қилсанг, чориғи билан тўрга чиқади* (*Aptala izzet gösterirsen, çarığı ile başköşeye geçer*); veya *Камбағални сийласанг, чориғи билан тўрга чиқади* (*Fakire izzet gösterirsen, çarığı ile başköşeye geçer*). *Яхши бола- тўрга, ёмон-бола зўрга етаклар* (*İyi çocuk yukarıya, kötü çocuk mezara götürür*). Yine örneklere başvuralım: *Eli boşa ‘ağa uyur’ derler, eli doluğa ‘ağa buyur’ derler* (Aksoy I 1971: 221) Atasözünün birinci kısmında *ağa uyur* diye gelen kişiye ilgisizlik, saygısızlık göstermekle birlikte aynı zamanda ev sahibine göre *ağa* kelimesi aracılığıyla saygı gösterilmektedir. İkinci kısımda ise *ağa buyur* diye gelen kişiye iki kat - birincisi, o adam büyük veya küçük olmasına rağmen *ağa* unvanına sahip olmakta, ikincisi, *buyur* kelimesi aracılığıyla buyurun, *buyurun, içeriye buyurun* diye - saygı ve sevgiyle karşılanmakta. Atasözü insanlar arasındaki zor, çok yönlü ilişkileri kelime oyunları, şaka ile kısa, tam ve öz olarak, geniş bir çerçevede ifade eder. Türkiye Türkçesindeki bu atasözünün tıpatıp aynı olmasa da, buna yakın anlamda Özbek Türkçesinden bir örnek verebiliriz: *Борнинг эшигини эл очар, Йўқнинг туйнугини эл очар* (Мирзаев-Саримсоқов I 1987: 100). (Varın (zengin) kapısını el açar, yokun (fakirin) deliğini rüzgâr açar.) Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki bu iki atasözünde mukayese edilecek tarafı; birinci, *борнинг* = *eli doluğa*, *йўқнинг* = *eli boşa* olursa, ikinci, *эл очар*= *‘ağa buyur’ derler*, *ел очар*= *‘ağa uyur’ derler*. Atasözlerinin mukayese edilmekte olan birinci tarafı bir bakımda anlaşılır; zengin- eli dolu, imkânları büyük anlamında, fakir- eli boş, imkânları sınırlı olan anlamındadır. Bu anlamları atasözündeki *эшик* ve *туйнук* kelimeleri doldurur. Özbek Türkçesinde *эшик* ve *туйнук* denildiğinde *avlu*, *ev* göz önüne alınmıştır. Zengin birisinin evine göre kimse *туйнук* kelimesini kullanmaya cesaret edemez. Fakir için *avlu*, *ev*

anlamında *туйнук* kullanılmaktadır. Ўзбек Тилининг Изоҳли Луғатиде *туйнук*: 1) Эски типдаги маҳаллий уйларнинг деворидан ёки тепасидан ёруғлик кириб туриши учун қолдирилган тешик. 2) Ҳарбий истехком, кўрғон, окоп деворларидан ўқ отиш учун қилинган махсус тешик – (tercümesi: 1) Eski tipte yerli evlerin duvarından veya tepesinden aydınlık olması için yapılmış delik. 2) Askeri istihkâm, savunma yeri, istihkâm duvarlarından ateş açmak için özel yapılmış delik) diye kaydedilmiştir (ЎТИЛ II 1981: 221). Ўзбек Түркçesinde halk arasında konuşmada, küçümsemek veya hor görmek anlamında *ev* yerine *ува= ин, уя, унгур, delik= тешик, туйнук* kelimelerin kullanıldığını görürüz. Atasözündeki *эл* kelimesiyle halk, millet ifade edilir, yani her kes demek istiyorsa, *ел* kelimesi aracılığıyla boşluk, daha doğrusu hiç kimse demek istiyor.

Yukarıda ele aldığımız atasözleri, kişiler arasındaki ilişkiler, ahlak, edep, haddini bilme ve buna uymakla insanlar arasında şefkat, ilgi ve saygı kazanma yollarını, gerçeği açıkça gösterir.

Karşılıklı Saygı ve Sevgi Göstermeye Yönelik Atasözleri

Ўзбек Түркçesinde *Қарс икки қўлдан* (Alkış iki elden) sözü vardır. Bu atasözü Türkiye Түркçesinde *Bir elin nesi var, iki elin sesi var* şeklinde söylenir. Ўзбек Түркçesindeki başka bir atasözünde: *Ўйингга меҳмон келса, итингни тур дема* (Мирзаев-Саримсоқов II 1987: 110) (*Evine misafir gelirse, köpeğine git deme*) denilmektedir. Bu atasözünün benzeri Türkiye Түркçesinde “*Köpeğin hatırı yoksa iyesinin hatırı var*” şeklindedir. Evinize, sizi sayarak, ziyaret için misafir gelirse, onun hayvanına dahi saygısızlık yapamazsınız. Eğer öyle bir harekette bulunursanız, bu hayvana yapılmış bir davranış sayılmaz, gelen misafire yapılmış davranış olarak kabul edilir ve misafirin ziyareti ev sahibinin hoşuna gitmedi diye kabul edilir. Bunu göz önünde bulundurarak halk tarafından söylenmiş birçok atasözleri var: *Sev seni seveni hak ile yeksan ise, sevmе seni sevmeyeni Mısır’a sultan ise* (Aksoy I 1971: 346). *Sevenin kuluyum, sevmeyenin sultanı*. Sizi seven ve sayan kişilere köle gibi hizmet edeceksin, seni sevmeyen, saymayanlara ise hiç dikkat etmeyin, aksine biraz yukarılardan bakacaksınız. Benzer diğer örnekler, *Say beni, sayayım seni, veya sev beni, seveyim seni* (Aksoy I 1971: 346). Anlamı yukarıda kaydedilmiş atasözleriyle aynıdır. Ancak, biz *say* kelimesinin üzerinde durarak, bu kelime aracılığıyla saygı anlamının ifade etmesine yarayan iki kelimenin türediğini kaydetmek istiyoruz. Bu, Türkiye Түркçesinin grameri

ile ilgili kaynaklarda 1) Eylemden ad yapar. Çok kullanılan bir ektir, -gı (gi, -gu/-gü, -kı/-ki, -ku/-kü) ekleri aracılığıyla *saygı, sevgi*; 2) Eylemden ad türetir, çok işlek bir ektir, -ın (-in, -un/-ün) eki aracılığıyla *sayın* kelimesi yapılmıştır diye kaydedilmiştir (Hengirmen 1995: 307, 312).

Bir fincan (acı) kahvenin kırk yıl hatırı(hakktı) vardır(Aksoy I 1971: 172). Bu atasözü Özbek Türkçesinde *Бир қун муз ичган жойга қирқ қун салом бер* diye söylenir. Türkiye Türkçesinde *kahve* aracılığıyla ifade edilmiş *rızk = насуба* anlamı Özbek Türkçesinde *tuz = муз* şeklinde karşılanmaktadır. Bu atasözü aynı kökten gelen iki kardeş milletin farklı nesnelere kullanarak aynı tavırla ortak görüşleri ön plana çıkarmaktadır. Biz ilk önce *bir ve kırk* sayılarını dikkati çekmek isterdik.

Bir ve kırk kelimesinin anlamları Doğu'da oldukça geniştir. Bizim için önemli olanı *bir*'de = *en az, tek* olursa, *kırk*'ta = *oldukça çok, sınırsızdır*. Türkiye Türkçesindeki *hatırı var* ile Özbek Türkçesindeki *салом бермоқ* sözleri nezaket ifade eder. Yani, seni sayarak önüne sofraya koyup azıcık bir ikram bile etmişse, buna cevap olarak mümkün olduğu kadar çok, sınırsız saygı gösterilmesi gerekir anlamı telkin ediliyor. Atasözünün anlamı milletin dünyayı, evreni tanınması ile yoğrulmuş. Özbek Türkçesindeki *муз* kelimesi ile ilgili karşılıklı nezaket göstermeyi vurgulayan başka bir atasözüne örnek: *Тузину еб, музлуғига тунурма* (Мирзаев-Саримсоқов II 1987: 88). (Tuzunu yiyerek, tuzluğuna tükürme). Atasözleri anlamındaki aynılığı sıradaki örnekte de görebiliriz. *Bir selam bin hatır yapar* (Aksoy I 1971: 174). Türkçedeki *hatır sayılır* deyişimi ile ilgili nezaket anlamındaki atasözü, *Adam adamdan korkmaz hatır sayılır* (Kuşçu-Kuşçu 1997: 26).

Atasözlerinde nezaket anlamını incelediğimizde bazen nezaketin şarta bağlı olmasını görürüz. Türkiye Türkçesinde *öpmek* eylemi ile ilgili, şartlı nezaket ifade eden atasözü: *Veren eli herkes öper* (Kuşçu-Kuşçu 1997: 372). Yardımını esirgemeyen, eli açık kişileri herkes sever ve sayar. Bu atasözü nezaket ifade etmekle birlikte, insan huyundaki olumsuz yönleri de gösterdiğini öğreniyoruz. Aynı atasözü biraz değişik şekilde, *Veren el alandan üstündür* (Kuşçu-Kuşçu 1997: 334) gibi kullanılmaktadır. Atasözündeki nezaket *alandan üstündür* kelimesinde gizli bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Nezaketin şarta bağlı olmasını göstermekte olan başka bir atasözü, *Köprüden geçinceye kadar ayıya dayı derler* (Aksoy I 1971: 303). Adam işinin bitmesi için yardımını gereken kişinin dürüst birisi olmadığını bile bile, siz çok iyi birisisiniz, diye gönlünü almaya kalkar. Saygı gösterip gönlünü almazsa işi bitmeyecektir. İşte nezaket köprüden geçinceye kadar devam eder. Türkçede *dayı* kelimesi Özbek Türkçesinde

moza olur. Özbek Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde de *moza* = *dayı* diye annenin büyük veya küçük kardeşine denir. Yani, akrabalık ilişkisi bulunan kişi. Diyelim herhangi bir akrabalık ilişkisi bulunmayan, hatta iyi tanımadığı insana *dayı* kelimesi kullanılırsa, bu iki kişi arasındaki ilişkiyi nasıl değerlendirmek mümkün olur. Bize göre tanınan kişiye yakın insanı gibi hala, teyze, amca, bacı, kardeş, kızım, yavrum, dede, nine, dayı denilirse işte bu nezaket ifadesi sayılır.

Konuşmacı hitap etmekte olduğu kişinin dürüst birisi olmadığını bilerek *dayı* derse, şartlı olarak *köprüden geçinceye kadar* nezaket göstermek zorunda kalır. İnsanlar arasındaki bu gibi ilişkilere dayanarak, bu atasözünde yapmacık olsa da, şartlı olarak nezaket ifade edilmekte diyebiliriz. Özbek Türkçesinde de bunun gibi, aynı anlamda başka atasözleri de vardır. *Ишинг тушса, эшакни тоға дейсан* (İşin olsa, eşeğe dayı dersin) veya *Замонанинг зайли билан дедим (эшакни) қаргани “моға”* (Мирзаев-Саримсоқов I 1987: 158) (Çağın durumu ile dedim eşeğe (kargaya) dayı), atasözünün Özbek Türkçesi varyantında saygıya uygun görülme olan alçak birisini iki türlü adlandırma görülür, eşek veya karga şeklinde. Bizim için önemli olan iki halk görüşündeki saygıya uygun görülme olan kişinin bir kişi olduğu, yani annenin büyük veya küçük kardeşi *moza*= *dayı* olarak ortaya çıkması ise, saygıya değmez insanlar kişiliğinin hayvanlar aracılığıyla ortaya konulmasıdır. Yine örneklere başvuruyoruz, *Сийлаганни сугир билмас, сийпаганни ҳўқиз* (Sayanı inek bilmez, seveni öküz). Özbek Türkçesinde *сийламоқ* kelimesi saygı göstermek, *hürmet*, *ihtiram etmek* anlamlarında yan-yan kullanılmaktadır. Nezaket, saygıya değmez kişiler ise Türkçede *ayıl*, Özbek Türkçesinde *karga*, *eşek*, *inek*, *öküz* aracılığıyla ifade edilmekte.

İşte bunun gibi atasözleri incelenirken, kişiler arasındaki nezaketin karşılıklı gerçekleşmesi olaylarının bazen açık ifadesi görülürse, bazen ise iyi bir şekilde düşünülen ve güzel bir şekilde ortaya çıkarılan örneklerle rastlarız.

Bir Şarta Bağlı Olmaksızın Nezaket İfade Eden Atasözleri

Ulular köprü olsa, basıp geçme (Aksoy I 1971: 326). Büyüklere her zaman her türlü şartta saygı gösterilmesi gerekir. Onlar büyük bir makam sahibi olmayabilir, hatta bazıları tarafından basılıp geçilebilir, ama sen saygılı ol. Atasözündeki *köprü* kelimesi basıp geçilecek yer anlamında kullanılmaktadır. İnsanlar daima basıp geçilecek yere *ayakaltı* derler. Özbek Türkçesinde *ayakaltı etmek* demek, saygısızlık yapmak anlamına

gelir. Türkiye Türkçesinde bu durumun mecaz şekli *köprü olsa* kelimeleri ile mantıklı gösterilmektedir. İncelemelerde başka bir şeye, yani saygının olumsuz şeklinin atasözlerinde yansımasının mecaz şeklinde daha çok kullanılmasına rastlarız. Bu durum Doğu'da gönül incitecek hareketlere dikkat edildiğinin ifadesidir. Özbek Türkçesinde bu konuda bir sürü örnekler vardır. *Каттанинг қўзига тик боқма* (*Ulunun gözüne dik bakma*) veya *Катта гапирганда жим тур* (*Büyükler konuştuğunda sessiz ol!*). Büyüklere, ululara saygı göstermek geleneklerimizin anayasasıdır. Anlam açısından bu atasözüne yakın başka bir örnek: *Öpülecek el, ısırtılmaz* (Aksoy I 1971: 332). Saygıdeğer kişileri kırmayacaksınız. Söz konusu iki atasözünde de saygısızlık yapmamak vurgulanıyor. Sonuç aynı, durum farklıdır. Türklerde *el öpme* geleneği var. Bilindiği gibi, genelde dini bayramlarda ve sefere çıkmadan önce veya döndüğünde büyüklerin eli öpülerek, özel saygı gösterilir. Bu gelenek gereğince saygıdeğer insanlara sıradan birisinin saygısızlık yapmaması görüşü ön plana çıkarılmaktadır. Atasözleri nezaket ifade etmeye yöneliktir. Nezaket anlamı herhangi bir objeye gizlenmeden açıkça ifade edilmektedir.

Yukarıda ele alınan atasözlerinde nezaket açıkça ifade edilirken aşağıdaki atasözlerinde saygı kendine özgü biçimde, akıl ile ilk plana konulmuştur. *Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle* (Aksoy I 1971: 216). Özbek Türkçesinde de aynı atasözü mevcuttur. *Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит*.

Bunun gibi felsefi görüşlerin bazı farklı taraflarını sıradaki örneklerde de inceleyebiliriz. *Hanım kırarsa kaza, hizmetçi kırarsa ceza* veya *Hanım kırarsa kaza, halayık kırarsa ceza* (Aksoy I 1971: 154). İlk olarak *Hanım* kelimesi üzerinde duralım. Bu kelime *bayan* anlamında değil, belki *ev sahibi anlamında*, daha doğrusu beyin *hanımı* veya *patronun kendisi* anlamında kullanılmaktadır. Genelde, Özbek Türkçesinde kendimizden büyük ya da yakın bir kişi evde herhangi bir şeyi kırarsa, *келган бало, қазо шунга урсин* (gelen uğursuzluk bu kadarıyla kalsın) denilir. Bu şekilde, yaptıklarını yüzüne vurmadan onların gönlünü almaya çalışırız.

Burada Özbek Türkçesinde *суйламоқ* kelimesi ile ilgili herhangi bir şart olmaksızın nezaket ifade etmekte olan örneğe yer vermek istiyoruz: *Эгасини суйлаган, итига суюк ташлар* – *Sahibini öven, köpeğine kemik atar* (Yoldaşev-Gümüş 1995: 154). Türkiye Türkçesinde *övmek* kelimesi Özbek Türkçesine çevrildiğinde *мақтамоқ, мадҳ этмоқ* olur. Bu yüzden, tercümedeki hata atasözünün anlamını bize göre bozmuş gibidir Çünkü

övmek ile *kemik atmak* arasındaki ilişkinin nedeni meçhul kalır. Buna dayanarak, biz bunu şu şekilde çevirmeyi tercih ettik: *Sahibini sayan, köpeğine kemik atar*. İşte o zaman birisini sayan kişi, o kişiye ait tüm nesnelere de saygı gösterir anlamı ortaya çıkar. Bu mantığı Özbek Türkçesindeki deyimlerde de görebiliriz. *Соясиға салом бермоқ* (*gölgesine selam vermek*) veya *соясига кўрпача солмоқ* (*gölgesine minder sermek*), herhangi bir şartsız hatta gölgesine de saygı gösterme gibi.

Sonuç

Bitmez tükenmez hazine sayılan atasözlerinde nezaket ifadesi kendine özgü olmakla birlikte, ufukları geniştir. Bunun nedeni, atasözlerinde nezaket dolaylı ve mecazlı şekilde ortaya çıkar. Bu şekildeki atasözlerinin anlamını çözümlenerek sonuç yapmak kişilerin toplumdaki yerini bulmada katkı sağlar, yol gösterir. Bu makalede nezaket anlamını yansıtan Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi atasözlerinin sadece bir kısmı ele alınmıştır.

Yukarıda anlatılanları göz önüne alarak, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçelerinde nezaket ifade etmeye yarayan atasözlerinin çok ve yeterli sayıda örnek teşkil ettiğini görüyoruz.

Verilen örnekler ve onların ifade ettiği anlam, bugün farklı coğrafyalarda yaşayan iki kardeş topluluğun dünya görüşlerinin aynı olduğunu, benzer olaylar karşısında aynı tavırları sergilediklerini göstermektedir. Bu ortak tavır biz atasözlerine yansıyan nezaket olarak görüyoruz.

KAYNAKÇA:

1. Aksoy, Ömer Asım (1971), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 Atasözleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumları Yayınları.
2. Hengirmen, Mehmet (1995), Türkçe Dilbilgisi, Ankara: Engin Yayınevi.
3. Kuşçu U.-Kuşçu H. (1997), Atasözleri ve Deyimler, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
4. Мирзаев,Т.-Саримсоқов, Б. (1987), Ўзбек Ҳалқ Мақоллари 1. А-О. Тошкент:.
5. Мирзаев,Т.-Саримсоқов, Б. (1988), Ўзбек Ҳалқ Мақоллари 2. П-Ҳ. Тошкент:.

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Nezaketin Yansıması

---

6. Ўзбек Тилининг Изоҳли Луғати I-II С- Ҳ (1981), Москва: “Рус тили” Нашриёти.
7. Türk Dil Kurumu (1988), Türkçe Sözlük, A- J, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
8. YOLDAŞEV, İbrahim-Gümüş, Muhittin (1995), Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri, Ankara: Engin Yayınevi.